

ÅLÄNSK UTREDNINGSSERIE

2003:1

”Handlingsplan för hantering av skarvbeståndet i landskapet”

Betänkande utgivet av ”Skarvkommittén”

ISSN 0357-735X

1. Inledning

Den 26.6.2002 tillsatte landskapsstyrelsen på basen av en gemensam begäran från Ålands fiskare r.f. och Ålands viltvårdare r.f. en kommitté (i det följande benämnd "Skarvkommittén") med uppdrag att inom år 2002 utarbeta en "handlingsplan för hantering av skarvbeståndet i landskapet".

Till medlemmar i kommittén utsågs: Jörgen Eriksson (miljöbyrån), Mikael Lindholm (Ålands viltvårdare r.f.), Fredrik Lundberg (Ålands fiskare r.f.), samt Marcus Nordberg (skogsbruksbyrån, enheten för jakt- och viltvårdsfrågor).

Vid det första mötet utsågs Jörgen Eriksson till ordförande för kommittén samt Marcus Nordberg till sekreterare.

1.1. Målsättning

Kommittén har som målsättning haft att beskriva skarvpopulationens utveckling i Östersjöregionen till dags dato, dess framtida förväntade utveckling, samt den inverkan denna art hittills har haft på Östersjöns ekosystem, människan inbegripet.

I den mån det på sakliga grunder är möjligt har kommittén även försökt klarlägga eventuella möjliga åtgärder som kunde vidtas om skarvpopulationen utvecklas på ett sådant sätt att icke acceptabla konflikter uppstår mellan människa/skarv.

Kommittén har strävat efter att på så saklig grund som möjligt presentera sina slutsatser så att det senare är möjligt att fatta kvalificerade politiska beslut i frågan om så kommer att anses nödvändigt.

1.2. Arbetssätt

Kommittén har under sitt arbete sammankommit till sex möten, samt den 4.11.2002 arrangerat ett diskussionstillfälle om skarvpopulationens tillväxt i norra Östersjön vartill allmänheten inbjöds. Som föredragshållare anlätades överinspektör Timo Asanti från Finlands miljöcentral. I övrigt har arbetet baserats på kontakt med sakkunniga i frågan samt på litteraturstudier i ämnet.

2. Skarven och dess utbredning

2.1. Allmänt

Storskarven (*Phalacrocorax carbo*) hör till ordningen pelikanfåglar och är en fågelart som är bunden till havs – eller insjömiljö. De skarvar som påträffas i Östersjöregionen anses tillhöra två raser:

a). *P. carbo carbo*, (nominatrasen) som enbart övervintrar eller uppehåller sig som icke köns mogen här. Den är en utpräglad marin fågel med världshavens kuster som häckningsmiljöhäckningsplatser (till exempel längs den norska kusten och i England).

b). *P. carbo sinensis* (även kallad **mellanskarv**) har invandrat söderifrån och utökat sitt häckningsområde i rask takt de senaste decennierna utgående från kärnområdet i Nederländerna och Nordsjöregionen. Den förekommer även i insjöar och är sannolikt den av de två skarvraserna som i dag expanderar sitt häckningsområde även i Östersjön.

2.2.

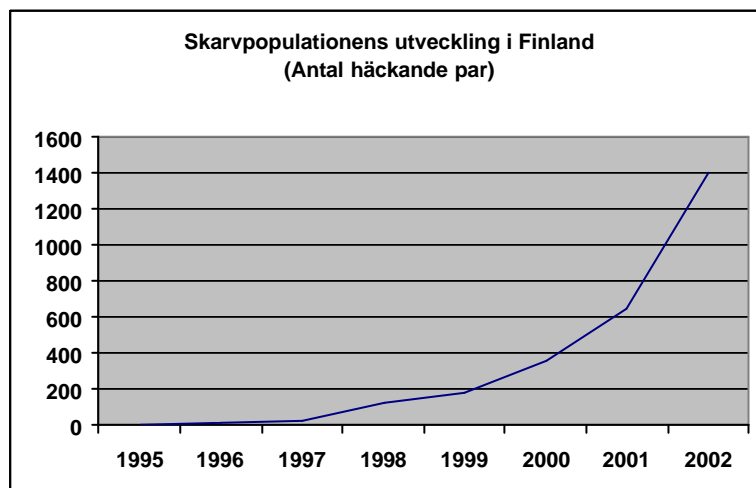
Utbredningshistoria

Redan under stenåldern fanns skarven på Åland vilket fynd av skarvben från utgrävningar i Jettböle visar (Mannermaa 2002). Då var det fråga om storskarv som fanns på stenåldersfolkets meny. I Mellanuropa förde mellanskarven en ganska undanskymd tillvaro fram till 1980 talet då en snabb expansionsfas inleddes.

Orsakerna härtill är flera:

- En systematisk förföljelse höll beståndet nere eftersom skarvarna gärna provianterade i fiskodlingsdammar och den allmänna uppfattningen var att skarven konkurrerade med människan om ekonomiskt viktiga fiskarter.
- Miljögifter hämmade skarvpopulationens tillväxt.
- Inget nationellt skydd fanns för arten.

Efter att EU införlivade mellanskarven i fågeldirektivet och miljögiftbelastningen minskade inleddes populationstillväxten och från att ha varit utrotad i Sverige sedan 1800-talet och i Finland sedan 1500-talet har arten återinvandrat i snabb takt söderifrån.

Ovanstående diagram visar den *häckande* skarvpopulationens utveckling i Finland sedan de första häckande paren noterades. **Det är att observera att detta diagram inte har något att göra med det övervintrande/rastande skarvbeståndet.**

I dag finns den nordligaste skarvkolonin i Krunnit naturskyddsområde i Ii kommun i Uleåborg. Samtidigt som mellanskarven invandrat söderifrån har också storskarven som övervintrar i de åländska vattnen ökat markant troligen som en följd av de milda vintrarna under det senaste decenniet vilka gjort det onödigt för storskarven att söka sig längre söderut.

3. Status (=”Plats i byråkratin”)

Enligt Jaktlag för landskapet Åland (31/1985) och Jaktförordning för landskapet Åland (69/1995) finns ingen jakttid på de två på Åland förekommande raserna av skarv upptagen. Detta innebär att arten för närvarande är fridlyst på Åland.

I EU:s s.k. ”Fågeldirektiv” (79/409/EEG) i lydelsen 1995 förekommer rasen mellanskarv upptagen i direktivets bilaga 1, vilket innebär att det för att trygga artens fortbestånd krävs att ”särskilda åtgärder vidtas för att säkerställa artens skydd och fortbestånd inom unionen”.

I kommissionens direktiv 97/49/EG den 29 juli 1997 tas rasen mellanskarv bort från bilaga 1 med motiveringen att ”fågelunderarten *Phalacrocorax carbo sinensis* (mellanskarv) uppnått en gynnsam bevarandestatus”.

Däremot flyttas inte mellanskarven till Bil. II i direktivet, vilket t.ex. skulle innebära att regelmässig jakt skulle kunna införas och storskarven omnämns inte på något annat sätt vilket gör att den också ”automatiskt” omfattas av artikel 4 i fågeldirektivet där det ställs krav på säkra övervintringsområden för arter som häckar utanför unionens gränser men som övervintrar innanför.

4. BIOLOGI OCH EKOLOGI

4.1 Skarvens årscykel

Mellanskarven är en flyttfågel med vinterkvarter i Mellaneuropa och Medelhavsområdet (Staaav 2000). De flesta flyttar i augusti-september och återkommer i mars-april. Under senare år har dock ett betydande antal övervintrat i södra Östersjön, i Öresund och utmed svenska västkusten (Engström 2002). Sannolikt är att det allt större antal mellanskarvar som uppehåller sig i nordliga vatten vintertid tvingats till det på grund av populationsmättnad i traditionella övervintringsområden. Det kan möjligen också bero på förbättrade födoförhållanden (som en följd av den allmänna eutrofieringen av Östersjön) och klimat i nordliga områden (det senaste decenniets milda vintrar). De nordliga storskarvarna lämnar också sina häckningsplatser under vintern och fåglar från Norge och ryska ishavs-kusten uppehåller sig längs södra och mellersta Sveriges kuster under perioden september-april (Staaav 2000). Efter avslutad häckning sker en mera småskalig förflyttning. De oerfarna ungarna utvidgar successivt sitt hemområde och kan synas på helt nya vatten på flera tiotals mils avstånd från hemkolonin. Därför kan det på sensommaren dyka upp stora koncentrationer skarvar i områden där det inte har varit någon föryngring eller där antalet häckande par varit lågt.

4.2 Populationsdynamik och tillväxthastighet

Mellanskarven häckar i kolonier som kan bestå av enstaka par till mer än 8000 par, i Sverige maximalt ca 3000 par (Engström 2002). Häckningen inleds direkt när skarven återvänder från övervintringsområdena i mars-april. Unga oerfarna fåglar påbörjar vanligen häckningen något senare och så sent som i augusti kan man finna ungar som ännu inte är flygfärdiga i kolonierna. Mellanskarven häckar vanligen första gången vid två-tre års ålder och i sällsynta fall redan som ettåringar. Häckning vid låg ålder leder dock till sämre häckningsresultat. Hälften av skarvarna etablerar sig vid den kolonin de kläcktes, utbyte av fåglar

mellan kolonier är mindre vanligt. Boet består av sammanflätade kvistar, tång och annat material, och varierar i storlek med tillgång på bomaterial, fåglarnas ålder och erfarenhet av tidigare häckning. Det är i huvudsak hanen som står för bomaterialet medan honan konstruerar boet. Boet placeras direkt på marken eller i grenklykor i buskar eller träd. Bona används år efter år, men byggs på eller nykonstrueras i de fall de förstörs under vintern. Äggen är svagt blåfärgade, men blir vita efter några dagars ruvning. Äggen är vanligen tre-fem i antal (max sju) och ruvas i 28-31 dagar. Ruvningen och matningen av ungarna sköts av båda föräldrarna. Efter 43-55 dagar blir ungarna flygfärdiga och efter åtta veckor upphör föräldrarna med ungvårdnaden.

Variationen i häckningsframgången är stor. Medelantalet flygga ungar per par enligt en undersökning av ett stort antal kolonier i Europa ligger på ca 1-3 och varierar framförallt med kolonins utvecklingsfas (Engström 2002). Bland tre undersökta kolonier i Småland, Södermanland och Uppland 1996 var den genomsnittliga unproduktionen 2,4-2,9 ungar per par (Engström 2002). Generellt gäller att unproduktionen minskar i takt med att kolonierna avstannar i tillväxt. Överlevnaden det första året har beräknats till 64%, andra året 78% och tredje året 84% (Engström 2002).

Det är framförallt förbättrat fågelskydd och exceptionellt goda födoförhållanden som är orsaken till mellanskarvens kraftiga expansion under senare decennier i stora delar av Västeuropa. Den kraftiga expansionen av mellanskarven som har ägt rum under senaste tiden har dock delvis avstannat. Orsaken kan vara födokonkurrens, beståndsbegränsande faktorer i övervintringsområdena, brist på lämpliga boplatser samt mänsklig förföljelse vid skarvarnas häckningsplatser.

Bilden ovan: Den första kända skarvkolonin på Åland finns i Brändö
Foto: Seppo Munter 10.5.2002

4.3 Biotopval

Mellanskarven är flexibel i sitt val av häckningsmiljö. För att stora skarvkolonier skall kunna bildas ställs krav på grunda kustområden eller näringsrika insjöar, mindre skarvkolonier klarar sig dock i näringsfattiga sjöar och nordliga kustområden. Vattnet kring områdena där skarvarna häckar får inte vara isbelagda allt för sent på våren, för att skarvens långa häckningscykel skall kunna fullbordas innan fåglarna påbörjar flyttningen söderut.

4.4 Födoval

Skarvarna livnär sig nästan uteslutande på fisk och kan flyga långt (20-30 km) till fiskeområdena. Bytena sväljs hela och ofta lämnar skarvarna efter sig spybollar bestående av svårsmälta delar som ben, fjäll och otoliter (hörselstenar). Skarvarna fiskar oftast på vatten grundare än 20 meter. Dykningar efter föda varar oftast 15-30 sekunder och upprepas till dess att byte fångas. De fiskar både ensamma och i grupp. Beteendet att fiska i grupp har blivit vanligare under senare decennier, vilket kan ha ett samband med förändringar i fiskpopulationerna som beror på eutrofiering vilket gynnar stimbildande fiskarter (Engström 2002). Eftersom skarven saknar vattenavvisande fjäderdräkt vistas den mycket liten tid på och i vattnet. Beträffande födovalen är skarven en opportunist och generalist eftersom födan varierar kraftigt mellan områden och tidpunkt på året. Enligt en svensk undersökning (Fiskeriverket 1998) var storspigg, mört och tånglake särskilt vanliga byten i en lokal i Kalmarsund. Vid två lokaler i Södermanland och Uppland var, under fåglarnas häckning, strömning och tånglake de vanligast förekommande bytena. Vid en studie i Ekenäs skärgård framkom att födan till största delen bestod av mört (67%) och abborre (24%) (Rusanen 1999). Fisk som ål och laxartade fiskar förekom endast i liten omfattning i skarvarnas föda (undantaget var sik i sydöstra Väneren). Det dagliga födointaget uppskattas till ca 15-25 % av fåglarnas vikt vilket motsvarar omkring 350-585 g fisk (Engström 2002). Födointaget ökar i samband med uppfödandet av ungar under häckningen.

4.5 Ekologiska slutsatser

Begreppet ”naturlig balans” är en term som ofta missbrukas. Det finns en dynamik i det ekologiska systemet som bland annat innebär att naturen egentligen aldrig är i ”balans” i betydelsen oföränderlig, utan snarast hela tiden ”söker ny balans” i en omgivning som ständigt förändras. Det speciella i vår tid är att människans inverkan på naturen och de naturliga förhållandena aldrig tidigare har varit så totalt genomgripande som nu. Att en enda art (människan) har förmått påverka alla abiotiska (= icke levande) faktorer i det stora gemensamma ekosystemet som jordklotet utgör är något som sannolikt saknar motstycke i livets hela historia. Detta medför att de förändringar i flora och fauna som vi i dag upplever som dramatiska, genomgripande och kanske icke önskvärda, är företeelser som vi högst troligt får vänja oss med att inträffa i ännu högre grad i framtiden. Ytterst beror skeendet på att vi i allt högre grad utarmar ekosystemet vilket leder till att vi får färre arter men flere individer av varje – särskilt sådana arter som är bäst anpassade till de nya förhållanden som råder i omgivningen – eller

sådana arter som har den bästa anpassningsförmågan. Detta innebär att arter som är lågt specialiserade och har hög tolerans mot störning och förändrade fysiska förhållanden är ”vinnare”. En sådan art i havsmiljön är storskarven.

*I Sverige har mellanskarven varit länge etablerad även norr om Åland. Bilden ovan är från en skarvkoloni intill Furusundsleden där de vita, döda träden visar var skarvbona finns redan på långt håll.
Foto: Marcus Nordberg juli 2002*

5. SKARVEN OCH MÄNNISKAN

5.1 Problembeskrivning

Den konfliktsituation som existerar mellan människa och skarv beror på konkurrens om en gemensam resurs, och i vissa fall störningar på friluftsentressen samt påverkan på vegetationen vid skarvarnas häckningsplatser. Konfliktsituationen beror även på bristande kunskap om arten och dess biologi.

Skarven är en utpräglad fiskkonsument, som hittills varit anonym i den åländska skärgården. Den har dessutom ett häckningsmönster som gör att de samlas i stora kolonier, vilket gör att konsekvenserna lokalt kan bli stora. Samtidigt måste vi komma ihåg att skarven är en naturlig art i våra områden, den har varit betydligt vanligare förr än vad den varit på senare år.

5.2 Skarven och yrkesfisket

Bitskador på fisk i olika fiskeredskap orsakade av storskarv är det enskilt största problemet relaterat till skarvar i våra närområden med etablerade

populationer. Skador på fisk i yrkesfiskarnas fångstredskap förekommer mer eller mindre i samtliga områden där skarvar finns. Skadornas omfattning varierar dock högst påtagligt mellan områden och någon tydlig koppling till antalet häckande skarvar i området förefaller inte finnas. Det finns indikationer på att många insjöar på sommaren mottar ansevärliga mängder skarv som ursprungligen kommer från bl.a. kushäckande bestånd. Problemet med bitskador förefaller generellt vara mer omfattande i sjöar jämfört med kustområden (Fiskeriverket 1998).

Skarvens skador på fiskeredskap och fångster gör sig enligt danska erfarenheter mest gällande på öppna ryssjor, bottenryssjor och bottennät. Skadorna består av sönderslitna redskap samt på oanvändbar fångst på grund av stress vilket leder till fiskens död i redskapet eller genom söndersliten och uppäten fångst.

Det åländska yrkesfisket idag är ett förhållandevis specialiserat fiske, fisket bedrivs på grunda vatten och med redskap som är relativt lätta att vittja för predatorer som till exempel säl och skarv. Det är därför sannolikt att ett ökat skarvbestånd kring Åland skulle påverka yrkesfisket, trots att det inte i dagsläget finns särdeles många observationer på skador förorsakade av skarv.

5.3 Skarvens påverkan på fiskbestånd

Fiskeriverket i Sverige har undersökt mellanskarvens inverkan på fiskbestånden med hjälp av en modell. Abborren, som kanske är den mest välstuderade arten i svenska kustvatten, har använts som modellart. Modellen baserades på grundläggande ekvationer vid traditionell uppskattning av fiskbestånd, samt tillgänglig kunskap om en skarvpopulations födoval och kolonistorlek. Provfiske användes för att verifiera modellen och utfördes i tre områden, ett starkt påverkat av en närliggande skarvkoloni och två referensområden. Resultaten indikerar att skarven kan ha en signifikant påverkan på beståndsutvecklingen. Modellsimuleringar visar på att skarvens föda till 20-30% bestod av abborre.

En sådan konsumtion är mer än vad de i försöket ingående populationerna förmår producera. En simulerad beståndsutveckling under en 40-årsperiod visar på samma sätt att vid cirka 20% andel abborre i skarvdieten, är effekterna på beståndsnivå allvarliga. Redan efter fyra till fem år räknat på en koloni om 3 000 häckande skarvpar riskerar abborrbeståndet att utplånas. Stora osäkerheter i födans sammansättning, storlek på bytesobjekt och de kompensatoriska mekanismer som reglerar både skarvpopulation och fiskbestånd begränsar dock möjligheterna att dra säkra slutsatser. Resultaten måste tolkas som indikationer (FINFO 0107).

Enligt en sammanställning gjord av Finlands miljöcentral 2002 (T. Asanti muntl.) baserad på uppgifter från olika forskningsprojekt konstateras följande angående skarvens inverkan i stort:

- I naturliga vattendrag har skarven ingen betydande inverkan på för människan ekonomiskt viktiga fiskarter.
- För insjöar i södra Sverige har samma sak konstaterats angående artens inverkan på naturliga fiskbestånd, undantaget är ålen (Engström 2001).

6. SLUTSATSER

Skarvens mörka teckning och stora kropp i kombination med att den visar sig öppet under såväl flykt, fiske som vila leder till att dess numerär lätt överskattas i ett område. Detta förstärks ytterligare av artens rörlighet d.v.s. att skarven ofta fiskar relativt långt bort från sina häcknings och rastplatser, vilket lätt leder till att man vid inventering dubbelräknar individer. Denna påtagliga "närvaro" samt det faktum att skarven äter vissa fiskarter som vi människor också äter leder osökt vidare till frågeställningar som:

- "Hur stor kan en häckande skarvstam bli i den åländska skärgården" ?
- "Hur påverkar den sin omgivning och hur påverkas mellanskarven av de "översomrande" storskarvarna"? (Där kan troligen ett direkt konkurrensförhållande råda).

Svaren kan inte bli entydiga. Naturligtvis finns det gränser för en ökning, men var ligger dessa? Skall de vara ekologiska, eller ska vi människor försöka bestämma dem?

Skarven har inte många "naturliga fiender", men man har länge noterat att havsörnar gärna lurpassar på fiskande skarvar och tar hand om deras fångst (Ålands Fågelskyddsförening r.f.).

Under år 2001 har inventeraren Alf Sevastik noterat att havsörnar raserat en hel skarvkoloni och ätit upp ungarna vid Upplandskusten (Upsala Nya Tidningar 2002).

Troligen kommer skarven att öka i de åländska vattnen under de kommande åren eftersom vår skärgård tycks utgöra en synnerligen lämplig miljö för arten. Märkligt är att så inte redan skett, eftersom ökningstakten i vår närliggande omgivning har varit så stark.

Det kan också konstateras att en mycket stor skarvstam innebär problem för yrkesfisket med skador på redskap och minskad tillgång på fisk som följd. Redan i dag sker en viss, (illegal) förföljelse av arten enligt vad som berättas man och man emellan.

Kan vi och skall vi försöka reglera skarvstammens storlek, och vilka metoder kan i så fall användas?

De legala möjligheterna är begränsade: EU:s direktiv tillåter ingen reguljär jakt efter arten.

Man måste också observera att vi har att göra med två sinsemellan olika raser: Den ena övervintrar hos oss och den andra utbreder sitt häckningsområde i vår närregion och nu också i vår skärgård.

Från yrkesfiskets sida finns tydligen inga akuta problem med att hantera den åländska skarvstammen som den ser ut i dag.

Att arten av vissa personer upplevs som "ful" och "nedsmutsande" är inte ett argument som kan rättfärdiga till någon särskild "utrotningsskampanj".

Arbetsgruppen föreslår därför följande:

- Skarvens populationsutveckling och häckningsplatser bör följas och dokumenteras, lämpligen av intresserade personer som t ex. medlemmar i Ålands Fågelskyddsförening r.f. eller i någon jaktvårdsförening. Informationen bör tillställas landskapsstyrelsen.
- För att utvärdera de data som samlas in om skarvarna bör landskapsstyrelsen tillsätta en ”uppföljningsgrupp” (en grupp som bearbetar och utvärderar det insamlade materialet, samt i förekommande fall kan föreslå vilka åtgärder som är lämpliga att vidta för landskapsstyrelsen).
- De eventuella skadorna på fiskfångster och fiskeredskap bör noga följas och dokumenteras. Detta kan ske enligt samma principer som man i dag tillämpar då man samlar in fakta angående sälens påverkan på bragder och fångst. Informationen bör tillställas landskapsstyrelsens ”uppföljningsgrupp”.
- Landskapsstyrelsen och fiskeriorganisationerna bör aktivt upplysa om och uppmuntra till användningen av “skarvsäkra” fiskeredskap i den mån dessa existerar.
- Möjligheter till ekonomiskt stöd bör finnas i framtiden om enstaka fiskeplatser särskilt blir utsatta för storskarvens fiske.
- Om skarvpopulationen visar tendens till en mycket snabb ökning i kombination med att det uppstår problem i samband med yrkesfiske kan skydds jakt övervägas i fall fiskarnas ekonomiska bortfall inte kan ersättas. Detta inom sådana områden där problem uppstår, (vid och intill områden där fiskeredskap är utlagda). Ett sådant tillstånd skulle tilldelas yrkesfiskare så att dessa kunde få ta hjälp av jägare. Nedlagda byten skulle i möjligaste mån användas som människoföda, eftersom skarven liksom övriga fiskätande sjöfåglar (som t.ex. storskrake och småskrake) mycket väl kan konsumeras.
- Landskapsstyrelsen och fiskeriorganisationerna skall även (t.ex. genom att aktivt sprida SOF:s infofolder) informera fiskare och allmänhet om skarven eftersom arten är dåligt känd hos gemene man och många missuppfattningar och fördomar verkar råda om den. Allmän information om andra nya arter som invandrar bör också spridas för att öka medborgarnas förståelse och tolerans för dessa.

7. Källhänvisningar

Asanti Timo: muntlig information

Direktiv 79/409/EEG ("Fågeldirektivet")

Direktiv 97/49/EG ("Direktiv om ändring av "Fågeldirektivet")

Engström Henri, Christer Pettersson: "Förvaltningsplan för mellanskarv och storskarv" SNV rapport 5261, fastställd 9.12.2002

FINFO 2001-07: "Skarv och fisk vid svenska Östersjökusten" (Fiskeriverket, Sverige)

Fiskeriverket Rapport 1:1998 (5-29) The ecology and effects of the Great cormorant on fish and fishing, Henri Engström

Jaktlag för landskapet Åland (31/1985)

Jaktförordning för landskapet Åland (69/1995)

Mannermaa Kristiina 2002: "Bird bones from Jettböle I, a site in the Neolithic Åland archipelago in the northern Baltic"
Acta zoologica cracoviensia 45.

Rusanen P.Mikkola-Roos M. Asanti T.: "Merimetso *Phalacrocorax carbo*-musta viikinki" (Finlands miljöcentral 1980)

Rusanen P.Mikkola-Roos M. Asanti T.: "Merimetso - matkalla maineeseen?" (Artikel i BirdLife Finlands årsbok 2001)

Staaav R, Fransson 2000: "Nordens Fåglar" 3 ed. Slovenien

Upsala Nya Tidningar: "Havsörnar äter skarvar" (Artikel den 30.12.2002, sid 6)

Ålands Fågelskyddsförening r.f.: Muntliga uppgifter från fältanteckningar

Pärbild: Ålands första skarvkoloni i Brändö 10.5.2002.
Foto: Seppo Munter

ÅLÄNSK UTREDNINGSSERIE 2002

- 2002:1** **Utvärdering av alkohol- och narkotikapolitiskt program för landskapet Åland 1996-2000**
- 2002:2** **Högskolan på Åland**
Betänkande angivet av kommittén för utarbetande av en lagstiftning om högskoleutbildning på Åland
- 2002:3** **Behandling av personuppgifter inom landskaps- och kommunalförvaltningen**
Betänkande avgivet av personuppgiftsarbetsgruppen
- 2002:4** **Förvaltningen av landskapets fastigheter**
- 2002:5** **Utvärdering av samordningen av de åländska hälso- och sjukvårdsinstitutionerna**
- 2002:6** **Betänkande avgivet av 2001 års kommitté för utredning av parlamentarism**
- 2002:7** **Skolornas undervisning om tobak, alkohol och andra droger**